
Seweryn Szczepański
Piotr Łasek

IŁAWA W ŚWIETLE ŹRÓDEŁ KARTOGRAFICZNYCH XVII–XVIII WIEKU

Słowa kluczowe:

Iława, Jeziorak, źródła kartograficzne

Schlüsselwörter:

Iława (Deutsch Eylau), Jeziorak (Geserich-See), kartographische Quellen

Keywords:

Iława (formerly Deutsch Eylau), Jeziorak (formerly Geserich-See), cartographic materials

Wstęp

Pierwsze informacje na temat lokacji Iławy pochodzą z odnowionego przywileju komtura dzierzgońskiego Luthera von Braunschweig, wystawionego 11 czerwca 1317 r. Dowiadujemy się z treści przywołanego dokumentu, że poprzednik Luthera na komturstwie dzierzgońskim Sieghard von Schwarzburg w 1305 r. miasto Iława (*civitatem Ilaviam*) „założył od nowa” (*de novo fundasset*). Informację o akcji kolonizacyjnej inspirowanej przez Siegharda von Schwarzburg potwierdza także kolejny dokument dotyczący Iławy z 1333 r.¹

Z odnowionego dokumentu lokacyjnego z 1317 r. dowiadujemy się, że oprócz młyna, który miał zarezerwowane na swoje potrzeby 4 morgi ziemi, w mieście znajdowała się już być może łąnia, przynajmniej mowa jest wówczas o przyznaniu na jej potrzeby 1 morgi ziemi. Mieszkańcy mieli także wznieść w mieście budy szewskie lub sukiennice. Zakon krzyżacki zezwolił na wolny połów ryb na Jezioraku za pomocą wędki i węgierza. Ryby można było łowić także w niewielkim stawie w bezpośredniej bliskości stawu sołtysa (*stagno sculteni*). Sołtys oprócz stawu otrzymał także 4 morgi ziemi. Sami mieszczanie oprócz ziemi przynależnej do miasta otrzy-

---

¹ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 2 (1309–1335), hrsg. M. Hein, E. Maschke, Königsberg 1939, nr 183, ss. 125–126, nr 778, ss. 515–516.

mali od komtura także dwa łany łąk nad Drwęcą, z których corocznie na świętego Marcina mieli odprowadzać czynsz wysokości pół grzywny.

O liczbie łanów miejskich dokument lokacyjny nie wspomina. Opisuje on jednak dokładnie przebieg granic miasta. Pierwszy fragment granicy zaczynał się od dębu nad Jeziorem Iławskim i kierował się wzdłuż oznaczonej granicy wsi Dziarny (*Sernauken*²) do sosny znajdującej się przy drodze prowadzącej z miasta do wspomnianych Dziarn, dalej do drugiej sosny rosnącej przy drodze z Iławy do Radomka, niedaleko jeziora Łabądko (*Swanensehe*) w którym prawo połowu ryb należało się Zakonowi. Następnie granica biegła wzdłuż doliny, którą z powodzeniem identyfikować możemy z rynną polodowcową znajdującą się w zachodniej części miasta, na skraju obecnego osiedla Podleśne, gdzie znajdują się dziś ogródki działkowe. Znajdujący się za nią pas lasu stanowił oparcie dla granicy miasta oraz wsi Wikielec. Doliną granica dobiegała do widocznego jeszcze dziś wzniesienia, na którym rósł dąb graniczny również wyznaczający granicę między Iławą a Wikielcem. Od tegoż dębu przez mokradła, wzdłuż dzisiejszej ulicy Biskupskiej granica biegła do kolejnego dębu, rosnącego nad Jeziorakiem – dokładnie tam gdzie znajdował się Długi Most, dziś most dzielący Mały i Duży Jeziorak. Stąd granica kierowała się wzdłuż brzegu Jezioraka, następnie rzeką Iławką do młyna i dalej do miejsca skąd się zaczynała. Tak opisany obszar gruntów według dokumentu komtura dzierzgońskiego Guntera von Schwarzburg z 1333 r. wynosił 40 łanów.

Po 1333 r. miasto zaczęło się stopniowo rozwijać. W 1338 r. grunty miejskie poszerzono o kolejne 12 łanów między jeziorkiem Łabądko, drogą na Dziarny i rzeczką Łacka (*Lanckenvliss*)³. Kolejne poszerzenie nadań miało miejsce w 1404 r., kiedy to komtur ostródzki, pod którego zwierzchność Iława przeszła w 1341 r., nadał mieszkańcom w użytkowanie moczary między ich dwoma dotychczasowymi posiadłościami⁴. Najpewniej znajdowały się one między jeziorami Łackie, Mułka i Gajowe. W połowie XIV w. miasto posiadało zatem kościół, łaźnię, a w rynku rozstawione były kramy kupieckie, znajdował się tu warsztat płatnerza, cech krawiecki, oraz szkoła parafialna. Po ustanowieniu w 1333 r. władz miejskich zadbane też o zapewnienie im siedziby. Już w średniowieczu wzniesiono zatem ratusz. Istnieć musiał też browar.

Źródła kartograficzne

Niestety wygląd średniowiecznego miasta jest dla nas tajemnicą. Nieco więcej informacji na temat rozplanowania miasta i jego najważniejszych budynków

² Nazwa ewidentnie bałtycka, nawiązuje do litewskiego słowa *šėrnas* – „dzik”. Por. W. Smoczyński, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno 2007, s. 631.

³ *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 3/1 (1335–1341), hrsg. M. Hein, Königsberg 1944, nr 187, ss. 135–136. Rzeczka Łacka – *Lanckenvliss*, to niewielki ciek wodny, znajdujący się na południe od miasta, łączący jezioro Łackie z jeziorem Mułka.

⁴ K. J. Kaufmann, *Geschichte der Stadt Deutsch Eylau*, Danzig 1905, s. 22.

przekazują nam nowożytny źródła kartograficzne. Większość z nich została wymieniona wśród zbiorów Archiwum Państwowego w Gdańsku przez Ericha Keysera⁵. Część ze wspomnianych planów lub identycznych znajduje się obecnie w zbiorach Archiwum Państwowego w Olsztynie, Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie oraz Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem, które omawiamy w niniejszym artykule. Wiele z nich to późniejsze odrisy oryginałów, miejsca depozycji niektórych z wymienionych planów Keysera nie udało się określić.

Najwcześniejsza mapa, na której pojawia się Łława pochodzi z datowanego na około połowę XV w. Kodeksu Sędziwoja z Czechła. Niestety poza nazwą *Gilawa civitas* znajdujemy na niej jedynie nazwy sąsiednich miejscowości⁶.

Najstarszy znany nam widok Łławy pochodzi z 1620 r. Zachowany do dziś w dwóch wersjach, znajduje się w zbiorach Instytutu Sztuki PAN w Warszawie. Obydwa plany, opatrzone tytułem: *Abris . Uber . Den . See . Geserich . | Ist . Gemessen . Anno 1620*, przedstawiają południową część jeziora Jeziorak wraz okolicą oraz wyspą Wielką Żuława⁷. Jeden z planów nie zachował się w oryginale, w posiadaniu Instytutu jest natomiast jego reprodukcja fotograficzna⁸ (ryc. 1), drugi zaś to akwarela na papierze⁹ (ryc. 2). Analiza obu rysunków, przeprowadzona przy pomocy archiwistów z III Oddziału Archiwum Głównego Akt Dawnych¹⁰, wykazała, że utrwalona w 1926 r. na kliszy mapa jest najprawdopodobniej starszym, siedemnastowiecznym, obecnie zaginionym wzorem¹¹, z którego następnie skopiowano w XVIII w. egzemplarz znajdujący się w oryginale w zbiorach Instytutu. Wskazuje na to odmienny krój liter (w przypadku pierwowzoru antykwa, w odrysie minuskuła), detale (np. w oryginalnej mapie róża wiatrów), fragmenty architektury czy podpisy pod poszczególnymi

⁵ E. Keyser, *Verzeichnis der ost- und westpreussischen Stadtpläne*, Bd. 3: *Einzelchriften der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung*, Königsberg 1929.

⁶ S. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, s. 103.

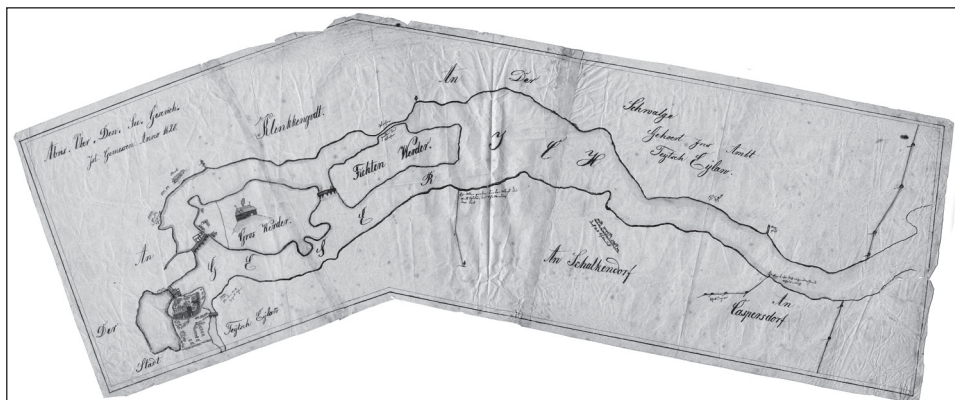
⁷ Na jeden z planów zwrócił już uwagę K.J. Kaufmann (op. cit., s. 129, p.1), jednakże nie poddawał go analizie. Nieco więcej próbował zeń wyczytać B. Schmid (*Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. XII: Kreis Rosenberg, Danzig 1906, s. 133), ale skupił się tylko i wyłącznie na części związanej z obszarem wokół wspomnianego w 1753 r. placu zamkowego. Podobnie też czynił Paul Waltz (*Aus der Geschichte evangelischen Pfarrkirche zu Dt. Eylau, Deutsch Eylau* 1918, s. 3). W wielu miejscach do planu odwoływali się W. Biegański i T. J. Żuchowski (*Rozwój miasta do połowy XIX wieku, w: Łława 1305–1995. Dzieje przemian w urbanistyce i architektury miasta*, red. T.J. Żuchowski, Łława 1995, s. 18).

⁸ Wielkoformatowy negatyw z 1926 r., dotychczas błędnie opisany jako Łława Pruska, nr inw. IS PAN 33657, pochodzący z dawnych zbiorów Konserwatora Prus Zachodnich w Malborku.

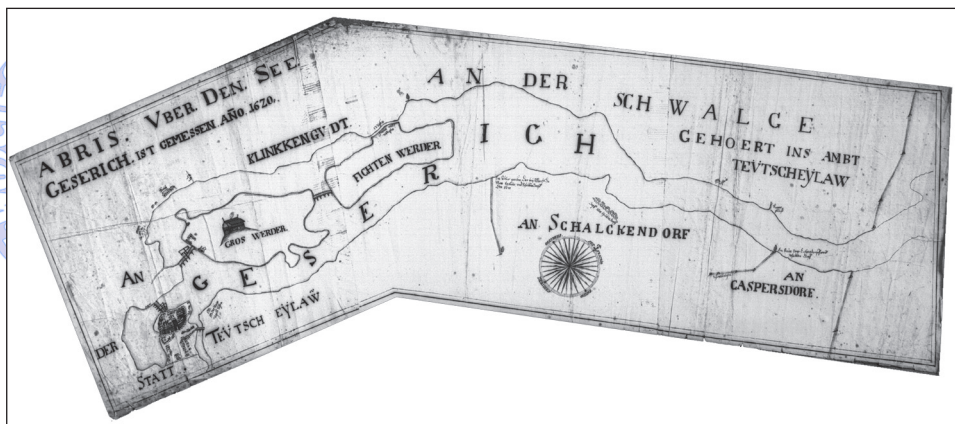
⁹ Nr inw. IS PAN RP10127. P. Lasek, *Katalog planów, pomiarów i rysunków architektonicznych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN*, T. IV, Warszawa 2013, s. 36.

¹⁰ Jarosława Zawadzkiego i Macieja Próby.

¹¹ O fakcie zaginięcia pierwowzoru planu pisali już Kaufmann i Schmid oraz P. Lasek, J. Przykowski, *Najstarszy widok Łławy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620 roku w zbiorach Instytutu Sztuki PAN, w: Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, red. Z. Kobyliński, Seria Archaeologica Hereditas II, Warszawa-Zielona Góra 2013, s. 381.

Rys. 1

Rys. 2

objektami. Wspólny dla obydwu planów jest sposób przedstawienia zabudowy Ławy w rzucie aksonometrycznym wraz z przedmieściami oraz pojedynczymi zabudowaniami w obrębie południowej części Jezioraka ujęte schematycznie, acz w sposób realistyczny (ryc. 3).

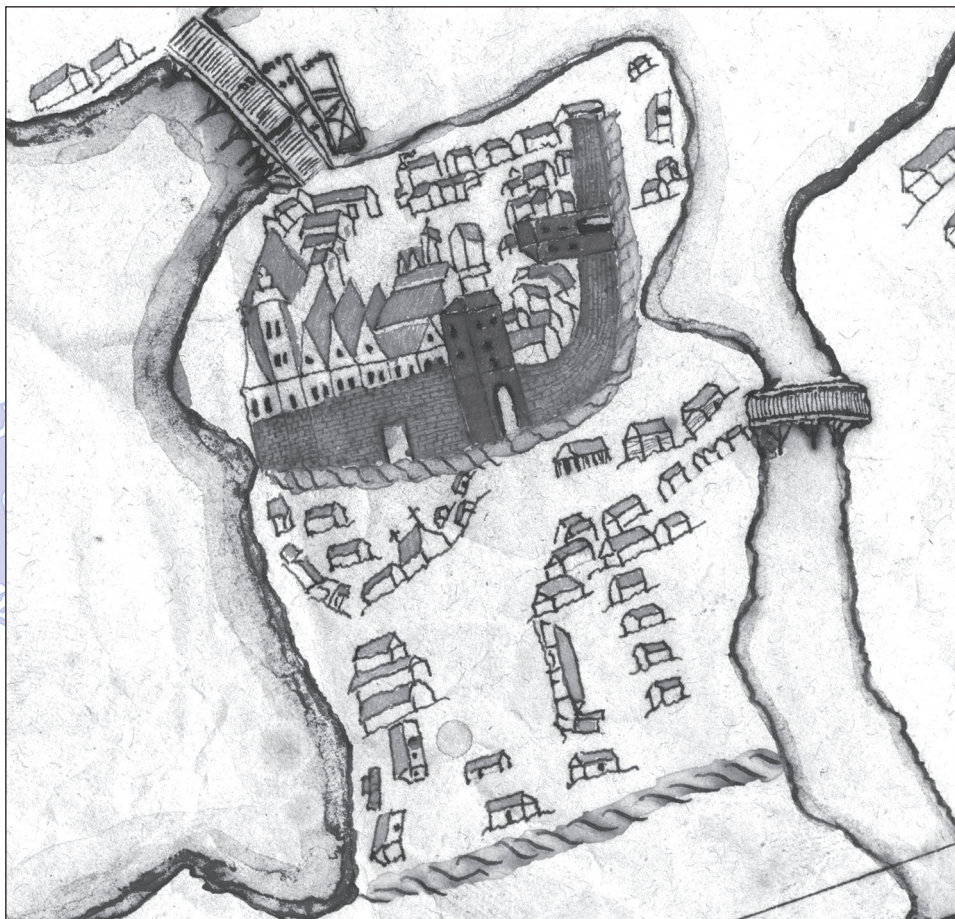
Kolejny plan, który poddajemy analizie, to Plan Stanniusa z 1753 r. Przedstawia on zabudowę miasta, wraz z podziałem na parcele oraz przynależne mieszkańcom grunty. Plan ten znany jest z co najmniej trzech zbliżonych do siebie egzemplarzy. Pierwszy z nich, o wymiarach 51x72 cm reprodukowany przez Karla J. Kaufmanna¹², znajdował się dawniej w zbiorach Archiwum Państwowego w Gdańsku, o innym planie Stanniusa z tego samego roku, zdeponowanym wśród zbiorów kartograficznych Rejencji Kwidzińskiej wspominał Bernhard Schmid¹³. Analogiczny plan o wymiarach 53x72 cm znajduje się obecnie w zbiorach berlińskiego Geheimes Staatsar-

¹² K. J. Kaufmann, op. cit., aneks: Plan 1.

¹³ B. Schmid, op. cit., s. 133.

chiv Preußischer Kulturbesitz¹⁴, na jego odwrocie znajdujemy dodatkowo wykaz mieszkańców Ławy zgodnie z przedstawioną na awersie planu numeracją parceli i gruntów.

Rys. 3

Następny wartościowy dla naszych rozważań plan autorstwa królewskiego mierniczego Meyena wykonany w 1799 r., znany jest z kopii Weydemanna z 1801 r. i znajduje się w Archiwum Państwowym w Olsztynie¹⁵. Na wielobarwnym papierowym planie, podklejonym na płótnie znajdujemy oprócz schematycznego wyobrażenia miasta (bez wyodrębnionych parceli) przede wszystkim działki znajdujące się w jego granicach z opisem ich właścicieli oraz powierzchni.

¹⁴ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej GStA PK), sygn. XXX.HA, AK, E 10299.

¹⁵ APO, PL/42/1457/0, sygn. 398. Druga część planu (autor Meyen 1801 r. i Krause 1803 r.), na której znajdują się jedynie działki mieszczan, położone w północnej i północno-wschodniej części Ławy nie będzie przez nas rozpatrywana: Por. APO PL/42/1457/0, sygn. 399.

Czwarty plan, który wnosi pewne informacje na temat miasta to plan von Pippowa z 1810 reprodukowany przez K.J. Kaufmanna¹⁶. Plan ten, mimo iż wykracza poza ramy chronologiczne zaakcentowane w tytule, jest szczególnie ważny dla wyjaśnienia jednego z ważniejszych elementów topografii miasta pojawiającego się w 1620 r. Podobną – pomocniczą rolę w naszych rozważaniach pełni także schematyczny rysunek oraz plan Iławy sporządzony w 1826 lub 1827 r. przez porucznika Johanna Michaela Guise oraz plan katastralny Iławy z 1877 r.¹⁷

Mury miejskie, bramy i furty

Skupiając się zatem na analizie poszczególnych źródeł w kontekście rozpatrywanych planów i dodatkowych informacji dotyczących rozwoju miasta, zrazu musimy zwrócić uwagę na kilka istotnych elementów. Po pierwsze jak pokazuje to plan z 1620 r. miasto nadal posiadało dość solidne mury, w które wkomponowane były piętrowe bramy. Pierwsze informacje o murach miejskich pochodzą co prawda dopiero z drugiej połowy XV w., ale niewykluczone, że mury mogły zostać wzniesione niedługo po lokacji. W 1693 r. mury były już w stanie ruiny, gdyż trzeba je było wypełniać drewnem¹⁸. Zarówno źródła pisane, jak i plan z 1620 r. oraz późniejsze z XVIII stulecia informują nas o istnieniu w mieście trzech bram¹⁹. Na planie XVII-wiecznym widzimy jednak tylko dwie. Jedną znajdujemy we wschodniej części murów²⁰. Była to brama określana w źródłach jako Brama Lubawska lub Polska. Druga umieszczona w części północno-wschodniej odpowiadałaby Bramie Wodnej. Trzy bramy, oraz jedną furtę znajdujemy na planie Stanniusa z 1753 r. (ryc. 4) i planie Pippowa 1810 r. (ryc. 5)²¹.

Większa brama Prabucka znajdująca się w zachodniej części murów jak wynika z protokołu sporządzonego w 1730 r. posiadała dwie kondygnacje. Jej szerokość wynosiła 15 stóp (1 stopa = 0,288 m) a długość równa była 18 stopom²². Na

¹⁶ K. J. Kaufmann, op. cit., aneks: Plan 2.

¹⁷ Museum für Vor- und Frühgeschichte Preußischer Kulturbesitz Berlin, Guise-Zettel, PM-IXa 00095a-b; Wydział Geodezji i Nieruchomości Starostwa Powiatowego w Iławie, *Kreis Rosenberg. Gemarkung Dt. Eylau Nr. 26. Gemarkungskarte in 10 Blätteen. Aufgenommen im Monat October und November 1877*.

¹⁸ H. Friedrichs, *Deutsch-Eylau, Kr. Rosenberg*, w: *Deutsche Städtebuch. Handbuch Städtischer Geschichte*, Hrsg. E. Keyser, Stuttgart–Berlin 1939, s. 40.

¹⁹ M. Biskup, *Iława. Początki miasta. Iława w epoce feudalnej. Miasto kapitalistyczne*, Studia z historii budowy miast polskich, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury. T. VI, vol. 2/17. Warszawa 1957, ss. 121–127.

²⁰ Plan jest orientowany w kierunku zachodnim.

²¹ Oba plany drukuje w swojej książce K.J. Kaufmann w postaci kolorowych wkładek. Analizowany w niniejszym opracowaniu plan Stanniusa z 1753 r. pochodzi ze zbiorów Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, sygn. XXX.HA, AK, E 10299.

²² R. v. Flanss, *Zur Geschichte der Stadt Deutsch-Eylau*, Zeitschrift des Historischen Vereins für den Reg.-Bezirk Marienwerder, H. 20, 1886, s. 72.

Rys. 4

Rys. 5

górnej kondygnacji znajdowało się więzienie. Drugie więzienie znajdowało się w XVIII w. w tak zwanej Wieży Złodziei znajdującej się w północnej części murów miejskich (na planie Stanniusa zaznaczone numerem 2). Osadzano tam za różne wykroczenia osoby nie posiadające praw miejskich oraz czeladników – ci zajmowali górną część wieży, na dole zaś trzymano włamywaczy i notorycznych kryminalistów. Strażnik miejski zamieszkiwał w oddalonej około 100 metrów od więzienia Bramie Prabuckiej²³. Brama miejska zamykana była na dwuskrzydłowe, porządne wrota, wykonane z drzewa świerkowego, uzbrojone w porządne zamki i rygiel żelazny. Do bramy przylegał dodatkowo dom zwany „Bramnym”, złożony zapewne z jednego pomieszczenia o wymiarach 12 na 10 stóp. Tam zamieszkiwał strażnik więzienny. Brama w 1797 r. została rozebrana²⁴. Ten sam protokół wymienia także Bramę Lubawską umieszczoną między dwoma starymi murami. Brama ta wzmiankowana w źródłach dopiero w 1693 r., posiadała nowe dwuskrzydłowe wrota z porządnymi zamkami. Ponadto w przywołanym protokole z 1730 r. znajdujemy opis Bramy Wodnej, która po raz pierwszy pojawia się w źródłach razem z Bramą Lubawską dopiero w 1693 r. Jej długość wynosiła 18 stóp. Zamykana była jednoskrzydłowymi wrotami, w których znajdowały się mniejsze drzwi. Na planie z 1620 r. w południowo-zachodniej części murów przedstawiona jest jeszcze furta, którą możemy identyfikować ze znaną ze źródeł Bramą Zamkową, o której naprawach mówią źródła z 1728 r.²⁵ Mury miejskie posiadały baszty. Jeszcze w 1753 r. widoczne były pozostałości siedmiu z nich.

Zabudowa wewnątrz murów miejskich

W mury miejskie wpisany był także kościół, wzniesiony przed 1324 r. Nie wiemy dokładnie, kiedy uzyskał on swoją ostateczną formę. Wiadomym jest natomiast, że wieża kościelna została wzniesiona dopiero na początku XVI stulecia²⁶. Plan z 1620 r. wyraźnie pokazuje ulokowanie świątyni i sąsiednich budynków, które bezpośrednio przylegają do murów miejskich. Nieco inna sytuacja uchwytana jest na planach z lat 1753 i 1810, które zachowały jedynie układ kościoła, gdyż przedstawione na planie z 1620 r. budynki już nie istniały. Jedynym tropem tłumaczącym

²³ K.J. Kaufmann, op. cit., ss. 134–135.

²⁴ R. v. Flanss, op. cit., s. 72.

²⁵ K. J. Kaufmann, op. cit., s. 118, p. 2; W. Biegański, T.J. Żuchowski (op. cit., s. 35) interpretują znaną ze źródeł *Schloßtor* jako zaginioną bramę prowadzącą bezpośrednio na dziedziniec dworu krzyżackiego (patrz dalej), którą zaznaczono na widoku Iławy z 1620 r. Rzecz w tym, że brama ta nie funkcjonuje na późniejszych planach Iławy jako prowadząca bezpośrednio na dziedziniec, stąd też koncepcja ta jest trudna do udowodnienia.

²⁶ B. Schmid, op. cit., ss. 134–135.

przeznaczenie owych budynków jest przedstawiona na planie z 1753 r. pusta działka o nazwie *Schloss-Platz*. Ów „Plac Zamkowy” to nic innego jak miejsce po dawnym dworze, który jako *Hoff* (raz wyjątkowo *Haus*) pojawia się w źródłach pisanych z między 1404 a 1450 r. jako siedziba krzyżackich urzędników²⁷. Budynek (lub też jego resztki) został rozebrany zapewne po wielkim pożarze miasta w 1706 r., choć jeszcze Johann Friedrich Goldbeck w latach 80-tych XVIII w. podczas swojej wizyty w Iławie zanotował, że: na „wielkim placu zamkowym” nadal daje się zauważyć jakieś pozostałości piwnic²⁸. Pozostałości te odkryto w 1906 r. podczas krótkich prac archeologicznych²⁹. Ze źródeł wiemy, że wspomniany wyżej pożar strawił niemalże całe miasto. Bez większych szkód zachować się miał praktycznie tylko kościół, choć i samą świątynię, jak i przylegające doń budynki naruszyły płomienie. Szczególną stratą dla miasta była utrata znajdującego się w centrum rynku ratusza. Tu na szczególną uwagę zasługuje przedstawiony na planie z 1620 r. w centrum zabudowy miejskiej budynek z podwójnym dwuspadowym dachem oraz wieżyczką. Niewykluczone, że jest to jedyne znane nam dotychczas przedstawienie iławskiego ratusza.

Plan Stanniusa z 1753 r. oraz plan von Pippowa z 1810 r. pozwalają nam prześledzić proces odbudowy, a dalej rozbudowy podniesionego po pożarze z 1706 r. miasta. Zachowało ono mniej więcej do połowy XIX w. średniowieczny układ wewnętrzny, oparty o dawne parcele i wytyczony podczas procesu lokacyjnego rynek. Jak obliczyli w 1969 r. Lucjan Czubieli i Tadeusz Domagała obszar Iławy wewnątrz murów miejskich równał się 4,2 ha³⁰, było to zatem miasto stosunkowo niewielkie, ale z tego co przedstawiają plany nowożytnie rozplanowane harmonijnie i regularnie. Centrum miasta stanowił czworokątny rynek o wymiarach 60 x 65 m, na którym zbiegało się sześć ulic. Centralną części rynku po usunięciu zgłiszczy ratusza zajęło 8 parceli oprócz bud kramarskich znajdowała się tam siedziba pisarza miejskiego – dwukondygnacyjny, długi na 26 i szeroki na 18 stóp budynek oraz siedziba straży miejskiej. Wokół rynku znajdowało się 27 parceli. Tu także znajdowała się studnia miejska. Jak wspomina inwentarz miejski z 1730 r.

²⁷ Szczególnie szeroko na ten temat można znaleźć w publikacjach dyskutujących kwestię lokacji dworu wewnątrz murów miejskich oraz przeznaczenia budowli ceglanej na wyspie Wielka Żuława, którą znajdujemy na planie z 1620 r.: P. Lasek i S. Szczepański, *To manage, to reside, or to control? The forgotten castle Deutsch Eylau – Gross Werder in the light of current research*, w: *Castrum Bene 14. Castle and Landscape – Burg und Land. Abstract book and excursion guide – Abstrakt Buch und Exkursionsführer*, red. P. Bednar, K. Dañowa, M. Vojteček, Nitra 2015, s. 10; idem, *Z dziejów pewnego zastawu, czyli „zamek” Deutsch-Eylau alias „dwór” Gross Werder*, *Biuletyn Historii Sztuki*, R. 78, nr 3, 2016, ss. 431–458.

²⁸ J. F. Goldbeck, *Volständige Topographie des Königreichs Preussen. Zweiter Teil welcher die Topographie von West-Preussen enthält*, Marienwerder 1789, s. 9.

²⁹ [B. Schmid], *Deutsch-Eylau, Untersuchung der Fundamente des ehemaligen Deutsch-Orden-Hauses*, Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreußen im Jahre 1907, 6 Bericht, Danzig 1909, ss. 7–8.

³⁰ L. Czubieli, T. Domagała, *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn 1969, s. 149–152. Obszar ten niemalże dokładnie odpowiada pomiarom cyfrowym dokonany za pomocą portalu Geoportal 2: mapy.geoportal.gov.pl (tu obszar 4,65 ha).

posiadała ona wymiary 12 x 9 stóp, kryta była drewnianym deklek oraz daszkiem, do którego umocowany był łańcuch z trzydziestoma ogniwami³¹.

Wewnątrz murów miejskich według stanu z 1753 r. zajętych i użytkowanych było 98 parceli. Oczywiście oprócz domów mieszkalnych zajmowały je budynki użyteczności publicznej i budynki kościelne. Ponadto przy murach miejskich oprócz domów biedoty znajdowały się stajnie. Proces odbudowy miasta po pożarze ciągnął się latami. W latach 1713–1720 zbudowano 22 domy, w 1744 r. wzniesiono tu dodatkowe 12 domów, w 1749 r. 4 nowe domy, w 1750 r. 5 domów, a w 1753 r. 4 domy. Wówczas jak pokazuje plan Stanniusa zaledwie trzy parcele były niezabudowane. W 1778 r. wolnych działek w mieście już nie było. Nie znaczy to, że w mieście nie wznoszono nowych budynków w okresie późniejszym. Szczególnie w II połowie XIX w. doszło do wyburzenia części starych budynków w wyniku charakterystycznego dla Prus procesu modernizacji układu przestrzennego miast. Niespełniające swej roli mury obronne nie były naprawiane i już wcześniej popadły w ruinę, co też doprowadzało do ich stopniowej rozbiórki. Otworzono niejako też przestrzeń miejską poprzez rozebranie bram i murów miejskich. W pierwszej połowie XIX w. wzniesiono w pobliżu dawnego więzienia i magazynu na owies, przy ówczesnej *Magazin Strasse* synagogę, którą widzimy na planie katastralnym Ławy z 1877 r.³² Fosa miejska już co najmniej od połowy XVIII w. pełniła funkcję ogrodu. Znajdował się w niej także mały staw.

Plan z 1753 r. pokazuje, że czynne były wówczas w mieście tylko dwie studnie, choć wiadomo, że w 1730 r. były ich trzy. Oprócz wspomnianej studni na rynku, druga możliwa do zlokalizowania na planie znajdowała się w północnej części miasta, niedaleko miejskiego browaru, który przylegał bezpośrednio do Bramy Wodnej. Browar miejski wspomniany jest w 1457 r. W czasie pożaru w 1706 r. całkowicie spłonął i odbudowano go dopiero w 1726 r. za łączną sumę 140 talarów. Budynek był stosunkowo duży. Liczył 48 stóp długości i 24 stopy szerokości³³, obok znajdowała się kwadratowa studnia 14x14 stóp z pompą, studnia była obmurowana, zadaszona i zamykana na łańcuch. Mniej więcej w tym samym czasie na przedmieściach, między Bramą Prabucką a Długim Mostem wzniesiono także nową słodownię lecz ta w 1765 r. znów padła ofiarą płomieni. Nie czekano długo na jej odbudowę. W dwa lata później stała już nowa³⁴. Prawo ważenia piwa posiadali właściciele parcel w mieście. Według królewskiego przywileju z 25 sierpnia 1750 r. *Brauergeigerechtigkeit* przyznano je „sześćdziesięciu jeden domom”³⁵.

³¹ R. v. Flanss, op. cit., s. 73.

³² *Kreis Rosenberg. Gemarkung Dt. Eylau Nr. 26. Gemarkungskarte in 10 Blätteen. Aufgenommen im Monat October und November 1877...*, Wydział Geodezji i Nieruchomości Starostwa Powiatowego w Ławie.

³³ Takie wymiary podaje miejski inwentarz (R. v. Flanss, op. cit., s. 73). Kaufmann (s. 135) podaje wymiary 46 x 30.

³⁴ K.J. Kaufmann, op. cit., s. 135.

³⁵ Ibidem, s. 137.

Rys. 6

Cmentarze i „góra szubieniczna”

W połowie XVIII w. znajdowały się w mieście dwa cmentarze. Ukazane są one na planie Stanniusa. Jeden – nieczynny przylegał bezpośrednio do kościoła, drugi znajdujemy około 250 metrów na wschód od Bramy Lubawskiej, na Lubawskim Przedmieściu. Obecnie w tym miejscu znajduje się park miejski. Interesujący jest jeszcze jeden cmentarz, który w średniowieczu znajdował się już poza granicą miasta i zapewne związany był z ludnością zamieszkującą w okolicy osiedla Lipowy Dwór³⁶. Mowa tu o miejscu zaznaczonym na schematycznym planie Hawy zrysowanym w 1826 lub 1827 r. przez porucznika Johanna Michaela Guise (ryc. 6)³⁷. Widzimy na

³⁶ Również w 1620 r. zaznaczone są tam zabudowania.

³⁷ Guise-Zettel, Museum für Vor- und Frühgeschichte Preussischer Kulturbesitz Berlin, PM-IXa 00095a-b.

Rys. 7

Przedmieścia

Wraz z lokacją przydzielono mieszkańcom miasta: pastwiska, łąki oraz pola pod uprawę. Plan z 1620 r. całkowicie ignoruje kwestię działek miejskich. Znacznie więcej informacji na ten temat znajdujemy na planie z 1753 r., gdzie nie tylko zaznaczono pola należące do mieszczan, ale także przyporządkowano je konkretnym osobom. Zauważamy, że pola zajmowały przede wszystkim obszar cypla znajdującego się bezpośrednio przy ujściu wód Jezioraka do rzeki Iławki. Nazwa ulicy – Fischerei, wskazuje też, że zamieszkiwali tam rybacy. Pola uprawne znajdowały się też wzdłuż drogi prowadzącej na Zalewo oraz na Przedmieściu Lubawskim. Szczególnie wartościowym źródłem ukazującym rozmieszczenie pól uprawnych mieszkańców jest plan Iławy z 1799 r. Ukazane są tam wszystkie działki znajdujące się w granicach miasta z podaniem ich powierzchni oraz nazwiskami właścicieli.

Zabudowa poza murami miejskimi poświadczona jest dopiero w XVII w., aczkolwiek za pewnik możemy uznać, że nastąpiło to już w średniowieczu. Na planie z 1620 r. zauważamy, że główną arterią, wokół której rozwijało się osadnictwo przedmiejskie była droga prowadząca w kierunku Lubawy i Ostródy. Tu znajdujemy domy (zaznaczone czerwonymi dachami), jak i szopy należące do mieszczan (zaznaczone zgniłozielonym kolorem dachów). Szopy znajdowały się także przy drodze prowadzącej w kierunku Zalewa, przed mostem na rzece Iławce. Interesującym elementem, na który praktycznie nie zwracano wcześniej uwagi jest wał podłużny pojawiający się już na planie z 1620 r. na wschód od miasta, który przebiegał między rozlewiskiem Małego Jezioraka a rzeką Iławką, dokładnie wzdłuż dzisiejszej ulicy Królowej Jadwigi i Kazimierza Jagiellończyka³⁹. W miejscu dzisiejszej ulicy Jagiellończyka jeszcze w 1810 r. znajdował się mały wał ziemny opisany na planie von Pippowa jako *Kleine Erdwallung*. W 1920 r. poświadczona jest tam ulica *Oberwall Strasse* (obecna Jagiellończyka). Prostopadle do niej położona ulica wzdłuż Iławki nosiła nazwę *Niederwall Strasse* (obecna Narutowicza)⁴⁰.

Wśród zabudowy przedmieścia na szczególną uwagę zasługuje także budynek, który na szczytach posiadał dwa krzyże. Niewykluczone, że jest to jedyne przestrzenne przedstawienie znanego z planu Stanniusa i Pippowa szpitala. O czasie jego powstania niewiele możemy powiedzieć. Niewykluczone, że posiadał on jeszcze średniowieczną metrykę i wiązał się z tego rodzaju założeniami funkcjonującymi na przedmieściach w wielu miastach pruskich. Zastanawiające jest także, czy na ów szpital nie został zaadaptowany budynek dawnego klasztoru, który według Agathona Harnocha miał

³⁹ Patrz wyjątkowo: S. Szczepański, *Umocnienia liniowe w kontekście osadniczym Pomezanii*, w: *Pomorze we wczesnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych. Historia, stan aktualny i potrzeby badań*, pod. red. M. Fudzińskiego, H. Panera, W. Świętosławskiego, Gdańsk 2014, ss. 195–216.

⁴⁰ Por. *Stadtplan von Dt.-Eylau z 1920 r.* ze zbiorów Deutsche Staatsbibliothek Berlin reprodukowany w: *Der Kreis Rosenberg. Ein Westpreussisches Heimatbuch*, Detmold 1963, wkładka między ss. 128–129.

znajdować się w Iławie⁴¹. Harnoch nie podaje źródła swojej informacji, stąd nie jesteśmy w stanie, podobnie jak Kaufmann, zweryfikować tej informacji. Z powodzeniem możemy jednak odrzucić jego koncepcję, według której klasztor znajdować się miał wewnątrz murów miejskich i przylegać do kościoła – konkretnie w miejscu późniejszej szkoły. W miejscu tym – jak już wcześniej wspomniano – znajdował się dwór urzędników krzyżackich. Najdalej położonymi budynkami należącymi do miasta oprócz szop był wspomniany na samym początku młyn miejski na rzece Iławka. Jego średniowieczną metrykę potwierdza odnowiony dokument lokacyjny z 1317 r. jeszcze wielokrotnie pojawia się on w źródłach dotyczących Iławy⁴². W XVI w. zaczął nieco podupadać, przekazywany z rąk do rąk przez kolejnych starostów ostatecznie przez jakiś czas pełnił nawet miejsca wyszynku gorzałki, którą młynarz palił i sprzedawał jak się wówczas skarżono ku szkodzie mieszczan i okolicznych chłopów, ale za zgodą i obopólnym interesem starosty iławskiego Wilhelma Albrechta von Finckensteina⁴³.

Szlaki i mosty

Średniowieczną Iławę omijały główne szlaki⁴⁴. Była ona jednakże dobrze skomunikowana. Kierując się na południowy-wschód docierało się do Lubawy. Na południu znajdował się ważny ośrodek jakim był Bratian. Poruszając się na północ, wzdłuż zachodniego brzegu jeziora Jeziorak docierało się do Przezmarka a dalej Dzierzgonia. Jadąc również na północ docierało się do Zalewa, a kierując się na północny-wschód do Ostródy. Ważny był też północno-zachodni szlak w kierunku Susza i Prabut, gdzie rozdzielały się szlaki na Kwidzyn, drugi zaś na Sztum i Malbork. W kierunku na Prabuty, Susz i Kwidzyn wydostawano się z miasta przez Bramę Prabucką. Za bramą, między obecnym Małym a Dużym Jeziorakiem znajdował się most o pięciu przęsłach. Most ten był podnoszony. W źródłach funkcjonuje on jako Długi, tak też (*Lange Brücke*) opisany jest na planie Pippowa z 1810 r. Nazwa była adekwatna, gdyż jego długość wynosiła aż 500 stóp. Krótki, bo liczący zaledwie 53 stopy most przerzucony był za Bramą Lubawską ponad fosą. Kolejne mosty znane już z dokumentu lokacyjnego Iławy znajdowały się na rzece Iławce, przy drodze

⁴¹ A. Harnoch, *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreußen*, Neidenburg 1890, s. 523.

⁴² *Das grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens (1414–1438)*, hrsg. von. Peter G. Thielen, Marburg 1958, s. 80 (232).

⁴³ K.J. Kaufmann, op. cit., s. 165.

⁴⁴ H. Mortensen, J. Jahnke, H. Zimmermann, H. Henze, *Die Postwege des Deutschen Ordens (1. Hälfte 15 Jhd.)*, w: *Historisch-Geographischer Atlas des Preußenlandes*, hrsg. H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, Lieferung 5, Steiner, Wiesbaden 1978, Bl. 4; W. Szulist, *Ważniejsze lądowe szlaki handlowo-komunikacyjne Warmii i Mazur*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, nr 2–3, 1972, ss. 304–305, 309–310.

na Zalewo (tak zwany Krótki Most o długości 73 stóp) oraz dwa liczące zaledwie 24 stopy mosty przy drodze na Ostródę, przy którym znajdował się młyn. Do obowiązków iławian należało także utrzymanie mostu na Drwęcy, przy wsi Rodzone⁴⁵.

Podsumowanie

Zachowane dla Iławy nowożytnie źródła kartograficzne pozwalają nam odtworzyć wygląd miasta począwszy od lat 20-tych XVII w. i odpowiedzieć na pytania dotyczące wyglądu bram miejskich, murów miejskich, lokalizacji a częściowo też wyglądu ratusza miejskiego. Plan z 1620 r. jest też niezwykle wartościowym źródłem dla wyglądu przedmieść i ich zabudowy wraz z możliwością określenia położenia wału ziemnego znajdującego się na wschód od murów miejskich. Jego zadaniem była ochrona Przedmieścia Lubawskiego. Dużą wartość poznawczą planu stanowią także przedstawione na nim mosty. Tzw. *Lange Brücke* przerzucony przez przesmyk między Małym a Dużym Jeziorakiem był (w przeciwieństwie do mostu na Iławce) mostem w połowie swojej długości podnoszonym za pomocą łańcuchów. Na planie widzimy również sześcioprzęsłowy most prowadzący na wyspę Wielką Żulawę. Most w połowie swojej długości posiadał konstrukcję pozwalającą na jego podnoszenie. Kolejny most łączył Wielką Żulawę z sąsiednią wyspą *Fichten Werder* – obecny półwysp Krzywy / Żabi Róg. Wspomnieć warto, że najdawniejsze wydatowane elementy tego mostu pochodzą z 1268/1269 r. – zatem jeszcze z okresu przedlokacyjnego⁴⁶.

Po wielkim pożarze z 1706 r. miasto zaczęło podnosić się ze zgliszczy. Proces ten trwał około 80 lat. W połowie XVIII w. jak pokazuje plan Stanniusa wewnątrz murów miejskich zajętych i użytkowanych było 98 parceli, z czego zaledwie 3 były niezabudowane. Nie odbudowano wówczas także ratusza miejskiego, a jego miejsce zajęły budy kramarskie, siedziba pisarza miejskiego i siedziba straży miejskiej. Plany XVIII-wieczne, dzięki zachowanemu indeksowi mieszkańców pozwalają nam przyporządkować poszczególne parcele także ich użytkownikom, ponadto dzięki planowi Stanniusa z 1753 r., Meyena z 1799 i 1801/1803 r. możemy prześledzić jaką ilość ziemi dysponowali poszczególni mieszkańcy. Ważne jest także określenie miejsca straceń, zaznaczonego na planie z 1799 r.

Z zachowanych źródeł kartograficznych widać, że Iława leniwie rozbudowywała się jedynie na przedmieściach, głównie za dawną Bramą Lubawską. Impuls szybkiemu rozwojowi miasta dał dopiero wiek XIX, a szczególnie tworzony od trzeciej ćwierci tego stulecia węzeł kolejowy.

⁴⁵ R. v. Flans, op. cit., s. 73.

⁴⁶ M. Popek, A. Pydyn, R. Solecki, P. Stencel, *Przeprawa mostowa na wyspę Wielką Żulawę na jeziorze Jeziorak*, w: *Grodziska Warmii i Mazur*, s. 379.

Seweryn Szczepański, Piotr Lasek, *Ilawa (Deutsch Eylau) im Lichte der kartographischen Quellen vom 17. bis zum 18. Jh.*

Zusammenfassung

Der vorliegende Beitrag hat zum Ziel, den Stadtraum von Deutsch Eylau zu präsentieren. Die Autoren fußen hauptsächlich auf kartographischen Quellen vom 17. bis zum 18. Jh., mit der Karte des Jeziorak-Sees (Geserich-See) aus dem Jahr 1620 beginnend, auf der sich eine Stadtaussicht befindet, die viele Schlussfolgerungen zulässt. Sie besprechen außerdem zwei Stadtkarten aus der zweiten Hälfte des 18. Jhs. Um unser Wissen über einzelne Elemente aus den Quellen der Neuzeit um Details zu ergänzen, war es notwendig, die Karten aus dem 19. Jh. zubenutzen.

Übersetzt von Alina Kuzborska

Seweryn Szczepański, Piotr Lasek, *Ilawa (Deutsch Eylau) in the light of cartographic sources from the 17th until the 18th century*

Summary

This article aims to present the urban space of Ilawa (former Deutsch Eylau). The authors mainly draw on cartographic sources from the 17th and 18th centuries. The first source – a map of Jeziorak Lake (formerly Geserich See) from 1620, allows many conclusions to be reached about the view of the town in modern times. The authors also discuss two plans from the second half of the 18th century. In order to complement our knowledge of the items that appear in the 17th and 18th centuries, it was necessary to use several plans from the 19th century.

Translated by Seweryn Szczepański

dr Seweryn Szczepański

Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie
seweryn.szczepanski@op.pl

dr Piotr Lasek

Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie
plasek@poczta.ispan.pl

Źródła kartograficzne

Archiwum Państwowe w Olsztynie – APO

- Plan von den Radical Laenderein bei der Stadt Dt: Eylau [...] Meyen 1799, cop. Weydemann, APO, PL/42/1457/0, sygn. 398.
- Plan von denen zur Stadt Deutsch Eylau gehoerigen Hufen, APO, PL/42/1457/0, sygn. 399.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem – GStA PK

- GStA PK, sygn. XXX.HA, AK, E 10299.

Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk w Warszawie

- *Abris . Uber . Den . See . Geserich . | Ist . Gemessen . Anno 1620*, nr inw. IS PAN 33657.

Museum für Vor- und Frühgeschichte Preußischer Kulturbesitz Berlin

- Guise-Zettel, PM-IXa 00095a-b.

Wydział Geodezji i Nieruchomości Starostwa Powiatowego w Ławie
– *Kreis Rosenberg. Gemarkung Dt. Eylau Nr. 26. Gemarkungskarte in 10 Blätteen. Aufgenommen im Monat October und November 1877.*

Kaufmann K.J.

1905. *Geschichte der Stadt Deutsch Eylau, Danzig, Plan von der Königl. Stadt Deutsch Eylau aufgenommen in Jahre 1810 von Pippow.*

Mortensen H., Jahnke J., Zimmermann H., Henze H.

1978. *Die Postwege des Deutschen Ordens (1. Hälfte 15 Jhd.)*, w: *Historisch-Geographischer Atlas des Preußenlandes*, wyd. H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, Lieferung 5, Steiner, Wiesbaden, Bl. 4.

Źródła drukowane

GÄB

1958. *Das grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens (1414–1438)*, opr. P. G. Thielen, Marburg.

Flanss R.

1886. *Zur Geschichte der Stadt Deutsch-Eylau*, Zeitschrift des Historischen Vereins für den Reg.-Bezirk Marienwerder, H. 20.

Mackiewicz A.

[1990]. Sprawozdanie z badań sondażowych przeprowadzonych w dniach 6–9.06.1990 r. w Ławie przy ul. M. Kajki, Archiwum PSOZ w Olsztynie.

PUB

1939. *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 2 (1309–1335), wyd. M. Hein, E. Maschke, Königsberg.

1944. *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 3/1 (1335–1341), wyd. M. Hein, Königsberg 1944.

Opracowania

Biegański W., Żuchowski T.J.

1995. *Rozwój miasta do połowy XIX wieku*, w: *Ława 1305–1995. Dzieje przemian w urbanistyce i architekturze miasta*, red. T.J. Żuchowski, Ława, ss. 32–37.

Biskup M.

1957. *Ława. Początki miasta. Ława w epoce feudalnej. Miasto kapitalistyczne*, Studia z historii budowy miast polskich, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury. T. VI, vol. 2/17. Warszawa, ss. 121–127.

Czubiel L., Domagała T.

1969. *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn.

Der Kreis Rosenberg.

1963. *Der Kreis Rosenberg. Ein Westpreussisches Heimatbuch*, Detmold, Stadtplan von Dt.-Eylau

1920. ze zbiorów Deutschen Staatsbibliothek Berlin reprodukowany, wkładka między s. 128–129.

Fredrichs H.

1939. *Deutsch-Eylau, Kr. Rosenberg*, w: *Deutsche Städtebuch. Handbuch Städtischer Geschichte*, opr. E. Keyser, Stuttgart–Berlin.

Goldbeck F.G.

1789. *Volständige Topographie des Königreichs Preussen. Zweiter Teil welcher die Topographie von West-Preussen enthält*, Marienwerder.

Harnoch A.

1890. *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreußen*, Neidenburg.

Kaufmann K.J.

1905. *Geschichte der Stadt Deutsch Eylau*, Danzig (wyd. I).

2005. *Geschichte der Stadt Deutsch Eylau*, München (wyd. II).

Keyser E.

1929. *Verzeichnis der ost- und westpreussischen Stadtpläne*, Bd. 3: *Einzelchriften der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung*, Königsberg.

Kętrzyński W.

1882. *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882.

Lasek P., Przypkowski J.

Najstarszy widok Hawy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620 roku w zbiorach Instytutu Sztuki PAN, w: *Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, red. Z. Kobyliński, Seria Archaeologica Hereditas II, Warszawa-Zielona Góra, ss. 381–383.

Lasek P., Szczepański S.

2015. *To manage, to reside, or to control? The forgotten castle Deutsch Eylau – Gross Werder in the light of current research*, w: *Castrum Bene 14. Castle and Landscape – Burg und Land. Abstract book and excursion guide – Abstrakt Buch und Exkursionsführer*, red. P. Bednar, K. Dańcowa, M. Vojteček, Nitra, s. 10.

2016. *Z dziejów pewnego zastawu, czyli „zamek” Deutsch-Eylau alias „dwór” Gross Werder*, *Biuletyn Historii Sztuki*, R. 78, nr 3, ss. 431–458.

Popek M., Pydyn A., Solecki R., Stencel P.

2013. *Przeprawa mostowa na wyspę Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak*, w: *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, red. Z. Kobyliński, Seria Archaeologica Hereditas II, Warszawa-Zielona Góra, ss. 373–380.

Schmid B.

Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen, H. XII: Kreis Rosenberg, Danzig.

1909. *Deutsch-Eylau, Untersuchung der Fundamente des ehemaligen Deutsch-Orden-Hauses*, *Die Denkmalpflege in der Provinz Westpreußen im Jahre 1907*, 6 Bericht, Danzig, ss. 7–8.

Smoczyński W.

2007. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno.

Szczepański S.

2014. *Umocnienia liniowe w kontekście osadniczym Pomezanii*, w: *Pomorze we wczesnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych. Historia, stan aktualny i potrzeby badań*, red. M. Fudziński, H. Paner, W. Świątosławski, Gdańsk, ss. 195–216.

Szulist W.

1972. *Ważniejsze lądowe szlaki handlowo-komunikacyjne Warmii i Mazur*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 2–3, ss. 297–318.

Waltz P.

1918. *Aus der Geschichte evangelischen Pfarrkirche zu Dt. Eylau*, Deutsch Eylau.